

ASHTARXONIYLAR DAVRIDA MADANIY HAYOT*Xamidova Adinaxon Mansurovna**62 - DIUM Tarix fani o'qituvchisi*

Annotatsiya. Ushbu maqolada Ashtarxoniylar davrida madaniy hayot haqida soʻz yuritilgan. Ashtarxoniylar davlatlari turkiy va fors-tojik xalqlarining qurama ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan turmushda ham, adabiyotda ham oʻzbek va tojik tillari keng qoʻllanib kelingan. Ashtarxoniylar zamonida xalq ogʻzaki ijodi keng rivoj topadi. Meʼmorchilik ishlarida ham oʻzlaridan qator yodgorliklar qoldirganlar.

Kalit soʻzlar: Ashtarxoniylar, Shayboniylar, madaniy hayot, sulola, hukmronlik, ilm-fan, madaniyat.

Abstract. This article talks about the cultural life during the Ashtarkhanids period. The Ashtarkhanid states were formed from a composite alliance of Turkic and Persian-Tajik peoples. For this reason, Uzbek and Tajik languages are widely used both in marriage and in literature. During the time of Ashtarkhanids, folk art developed widely. They also left a number of monuments in the architectural work.

Key words: Ashtarkhanids, Shaibanis, cultural life, dynasty, rule, science, culture.

Аннотация. В данной статье рассказывается о культурной жизни в период Аштарханидов. Аштарханидские государства образовались из сложного союза тюркских и персидско-таджикских народов. По этой причине узбекский и таджикский языки широко используются как в браке, так и в литературе. Во времена Аштарханидов народное творчество получило широкое развитие. Они также оставили ряд памятников в архитектурных работах.

Ключевые слова: Аштарханиды, Шайбани, культурная жизнь, династия, правление, наука, культура.

Ashtarxoniylar sulolalari hukmronligi davrida Movarounnahrda fan va madaniyat rivoj topdi. Ashtarxoniylardan bo`lgan Subxonqulixon saroyida 1692-yilda Muhammad Bodi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o`sha davr adabiy arboblari 150 tasi to`g`risida tarjimayi hol ma`lumotlari berilgan. Subxonqulixonning o`zi ham ilm-ma`rifatli hukmdor edi. U ko`proq tibbiyotga qiziqardi. Subxonqulixon Buxoroda maxsus shifoxona (dori-sh-shifo) qurdirdi. Unda bemorlar davolanar va tibbiyot fani o`rganilar edi. Subxonqulixon yaxshigina shoir ham bo`lgan. «Nishoniy» taxallusi bilan she`rlar yozgan. Subxonqulixon kattagina shaxsiy kutubxonaga ega bo`lgan va unda juda ko`plab noyob kitoblar saqlangan. O`zbekiston Respublikasi FAning sharqshunoslik institutida uning kutubxonasida mavjud bo`lgan noyob kitoblardan ba`zi birlari va Subxonqulixonning shaxsan o`z qalamiga mansub manba`lar yoki uning haqida yozilgan asarlar saqlanadi.

Ma`rifatparvar xonlar saroyida to`plangan olimlar, shoir va yozuvchilar ilmfanning turli yo`nalishlari bo`yicha ijod qiladilar va yozgan asarlari bilan jahon madaniyati hazinasiga munosib hissa qo`shdilar.

XV asr oxiri va XVIII asrlar davomida tarix ilmi bobida juda katta monumental asarlar yaratiladi. Muhammad Haydar yoki Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy», Ma`sud ibn Usmon Ko`hisoniyning «Tarixi Abulhayrxoniy», Muhamad Solihning «Tavorihi guzida Nusratnoma», Kamoliddin Binoiyning «Shayboniy noma», Fazlullox ibn Ro`zbexonning «Mehmonnamayi Buxoro», Xofiz Tanish Buhoriyning «Sharofnomayi Shohiy» yoki «Abdullanoma», Mirmuhammad Amin Buhoriyning «Ubaydulla noma», Muhammad Yusuf Munshining «Tarixi Muqimxoniy» asari va boshqalar shular jumlasidandir.

Aniq va tabiiy fanlar taraqqiyoti ruhoniylar va din peshvolari tomonidan ma`lum darajada cheklab qo`yilgan edi va bu fanlar bo`yicha qilingan ilmiy kashfiyotlar xudoga, Alloh irodasiga shak keltiradi deb hisoblangan. Mana shunday bir sharoitda Mutribiy dunyo haritasini chizgan. Bu harita Amin Ahmad

Roziyning 1693-yilda tuzgan «Xaft iqlim» («Yetti iqlim») deb nomlangan Jug`rofiy-biologiyaga oid lug`atiga ilova qilingan. 1541-yilda Muhammad Husayn ibn al Mironi as-Samarqandiy tibbiyot va farmakologiyaga oid ilmiy asar yozib, unda dorivor o`simliklari, dori tayyorlash va uni saqlash sirlarini batafsil ko`rsatib bergan. U ko`z tabibi shoh Ali ibn Sulaymon Navro`z Ahmadxon huzurida ishlagan. «Tabiblik dasturulamali» risolasini yozgan.

Bu davrda musiqa ilmi, hattotlik miniatyura san`ati sohasida ham bir qator yangiliklar yaratildi. Jumladan XVI asrda Buxoroda yashab o`tgan Najmiddin Kavkabiy (1531-yilda vafot etgan) musiqa ilmiga oid «Risolai musiki» bir asar yozadi. Musiqa haqidagi «Zamzama-yi vaxdad» nomli asar Boqiyayi Namniy qalamiga mansub edi. U har xil janrdagi 12 maqom tizimining mashhur bilimdoni bo`lgan.

Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Xiraviy, Mahmud ibn Ishoq ash Chiqobiy va boshqalar xusni xat bobida tengsiz va mohir bo`lganlar. 1586-1587 yillarda Darvish Muhammad ibn Do`stmuhammad Buhoriy «Xattolik san`ati» nazariyasiga oid asar yozgan.

Shu davrda «Fathnoma», «Tarixi Abulhayrxoniy», «Shayboniynoma» va Alisher Navoiyning asarlariga yuqori badiiy did va bo`yoqlarda miniatyuralar va suratlar solingan. Rassomchilik sohasida Jaloliddin Yusuf, saroy rassomi Keldi Muhammad va boshqalar barakali ijod qilganlar.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari turkiy va fors-tojik xalqlarining qurama ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan turmushda ham, adabiyotda ham o`zbek va tojik tillari keng qo`llanib kelingan. Bu xududlarda yashovchi xalqlar ikki tilda bemalol o`zaro muloqotda bo`lganlar, quda-andachilik qilganlar. An`anaga ko`ra esa fanda, adabiyotda va maktabda tojik va arab tillarining nufuzi saqlanar, idora ishlarida tojik tilini qo`llanish davom etardi. Temuriylar davridan e`tiboran tojik tili bilan bir qatorda o`z asarlarini turk-o`zbek tilida yozadigan olimlar, Shoir va yozuvchilar ko`payaverdi.

XV asrning oxiri XVIII asrlarda Movarounnahr o`zining badiiy ijod bobidagi tarixiy an`analarini davom ettirdi. Bu davrda badiiy ijodning turli janr va yo`nalishlarida ijod qilgan ko`plab shoir va yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular o`z ijod durdonalari bilan jahon fani va madaniyati hazinasiga munosib hissa qo`shdilar.

**Xalq og`zaki ijodi.** Shayboniylar va Ashtarxoniylar zamonida xalq og`zaki ijodi ham keng rivoj topadi. IX- X asrlarda yaratilgan «Alpomish»dostonining og`zaki epik ananalari bu davrda keng tarqaladi. «Alpomish»-vatanparvarlik, qahramonlik sevgi va do`stlik rostgo`ylik va to`g`rilik haqidagi dostonidir. Undagi demokratik g`oyalar va oliyanob insoniy fazilat–ideallar Alpomish, Barchin, Qorajon va boshqa ijobiy qahramonlarning murakkab sarguzashtlari orqali ochila boradi.

Xalqqa, elga, yurtga, qabila–uruqqa nisbatan samimiy va cheksiz muhabbat, dushmanga nisbatan mislsiz g`azab va nafrat, mardlik va fidokorlik ,oila baxti, samimiy sevgi, do`stlik va sadoqat, insof va adolat, osoyishtalik va farovonlik uchun kurash «»Alpomish» dostonining yetakchi g`oyasidir. Bu g`oyaviy motivlar dostonning bosh qahramonlari Alpomish, Barchin va Qorajonlarning ijobiy sarguzashtlari va faoliyatlari orqali talqin etiladi. Haqiqiy insoniylikka qarama-qarshi o`laroq munofiqlik, adolatsizlik, insofsizlik, qabihlik, shaxsiyatparastlik, oshko`zlik ishi qoralik kabi barcha yomon illat va hislatlar dostonidagi salbiy obrazlar; Boybo`ri, Ko`kaldosh, Suxayil kampir, Toychaxon va boshqalar timsolida ochib beriladi. Xullas, «Alpomish» dostoni xalqimizning o`tmish tarixi, uning ezgu orzu–niyatlarini o`rganishda g`oyatda qimmatli manba`dir. Unda ilgari surilgan vatanparvarlik, qahramonlik, do`stlik va birodarlik kabi g`oyalar milliy mustaqilligimizni yanada mustahkamlash milliy qadriyatlarni tiklash uchun kurash ketayotgan bugungi kunda yanada qimmatli va ahamiyatlidir. O`zbekiston Prezidentining maxsus farmoni asosida «Alpomish» dostonining ming yillik tantanalarining nafaqat mamlakatimizda hatto ko`plab Horijiy mamlakatlarda ham

keng nishonlanishi har birimizning qalblarimizda otashin g`urur va faxr tuyg`ularini kamol toptiradi.

**Me`morchilik.** Shayboniylar va Ashtarxoniylar me`morchilik ishlarida ham o`zlaridan qator yodgorliklar qoldirganlar. Bu ishda nafaqat sulola namoyondalari balki o`sha davrning ko`zga ko`ringan yirik zodagonlari, hukmdorlari ham chetda qolmaganlar. Masalan: Samarqanddagi Muhammad Shayboniy qurdirgan Xoniya; Abu Sayid nomi bilan bog`liq madrasalar; Registondagi Yalangto`sh bahodir qurdirgan Tillakori va Sherdor madrasalari, Buxoro shahar devorining ta`mirlanishi, MirArab, [Abdullaxon](#), Modarixon (Abdullaxonning onasiga atalgan). Fatxulla quchbegi, Muhammadhoja, Porso, Jo`ybor, Maroqand, Qulbobo, Ko`kaldosh madrasalari, Madrasi Kalon, hoja Zayniddin, Baland, Abdullaxon, Chor Bakr, Ko`kaldosh masjidlari, zargarlar, sarroflar, telpakfuruslar timlari, Abdullaxon timi, Toshkentda Ko`kaldosh madrasasi, Qaffoli Shoshiy maqbarasi, Baroqxon madrasasi, Turkistonda (Yassi) Muhammad Shayboniyxon masjidi, Balxda qal`a devorining ta`miri (uzunligi ), Abdullaxon, Qulbobo ko`kaldosh madrasalari, Ko`kaldosh masjidi, bir qator masjidlar, chorbog`lar, hammomlar, bozorlar, turli shaharlarda qurilgan ko`plab karvonsaroylar va boshqa qator qurilish, ta`mirlash ishlari shular jumlasidandir.

Shayboniyxon hayotligi chog`ida yozilgan turli manbalarda, shu qatorda Muhammad Solihning chig`atoy-turkiy tilidagi «Shayboniynoma», Fazullox bin Ro`zbexonning forscha «Mehmonnomayi Buxoro», Binoiyning forscha «Shayboniynoma», Sayid Hasan Hojaning forscha «Muzakkiri ahbob» asarlarida Shayboniyxon davrida fan va madaniyat rivojlanganligi, Shayboniyxon esa fan va madaniyatga homiylik qilgani, o`zi ham o`qimishli, o`tkir, badiiy va ijodiy did egasi bo`lganligi ko`rsatiladi. Shayboniylarning deyarli barchasi o`qimishli shahslar bo`lgan. Shayboniyxon, Ubaydullaxon, Rustam Sulton, Abdullazixon, Juvonmard Sulton kabilar turkiy va forsiy she`r bitganlar. Shayboniyxon Buxoro va Samarqandni temuriylardan so`ng fan, madaniyat va san`at markazlari sifatida

rivojlantirdi. Hirot va boshqa joylardagi olimlar, san`atkorlar, adib-shoirilar Buxoro, Samarqandga olib keltirildilar. Shayboniyxon asosan urushlar bilan o`tgan 59 yillik umri davomida yuqori saviyali badiiy asarlar yozib, meros qilib qoldirgan. Ammo uning ijod durdonalari o`z ona zamin Turkiston tuprog`idan uzoq-uzoq yurtlarga sochilib ketgan. Shayboniyxon tomonidan 1508 yilda chig`atoy turkiy tilida yozilgan. «Baxr ul-xudo» («Haqiqiy yo`lning dengizi») diniy qasidasining yagona qo`lyozma nuchasi Londondagi «British Muzeyi» kutubxonasida saqlanadi.

Shayboniyxonning yagona she`rlar to`plami bo`lgan «Devon»i esa Turkiyaning Istanbul Shahridagi To`pqopi Saroyi kutubxonasida saqlanadi. Bu asar haqidagi birinchi ma`lumotni tarixchi olim Zaki Validiy To`g`on 1927 yilda «Yangi Turkiston» jurnalining 1-sonida bosilgan «Shayboniyxonning she`rlari»¹ maqolasida bergan. Muallifning bergan ma`lumotlariga qaraganda Shayboniyxon Shohbaxt, Shayboq, Shaybek. Sheboniy, Shohibek nomlari (taxallus)da ijod qilgan devoni 191 varaqdan iborat.

Shayboniyxon Sakkokiy, Atoiy, Navoiy an`anasidagi klassik chig`atoy-turkiy she`riyatini davom ettirdi. Uning ijodiyotiga xos bo`lgan xususiyat shundaki, Shayboniyxon o`z asarlarida ona diyori Turkistonga mehr-muhabbatni jo`shib kuyladi. Turkistonning Buxoro, Samarqand, Urganch, Yassi (Turkiston) kabi Shaharlari nomlarini o`z she`rlarida biror kimsa Shayboniyxonchalik ko`p ishlatgan emas. Buni biz Shoirning quyidagi satrlarida yaqqol ko`ramiz:

Shayboniyxon Samarqandni o`z asarlarida jannat makon deb kuylasa, Buxoroni Ka`ba saviyasida ulug`lab:

Shayboniyxon boshqa yurtlar, shaharlarda yurgan kezlarda ham Samarqand, Buxoro, Turkistonni sog`inadi. Karmon, Shodmon, Qoqlik Darg`on kabi qadimiy ariqlarning zilol suvlarini qumsaydi. U Movarounnahrdek go`zal yurtni bizga Xudoning o`zi qimmatbaho sovg`a sifatida had`ya qilgan deb aytadi.

Shayboniyxonning fanga, ma`rifat va madaniyatga bo`lgan ijobiy qarashlari albatta uning vorislariga ham o`z ta`sirini ko`rsatdi. Shu boisdan ham Shayboniylardan bo`lgan Ubaydullaxon, Abdulatif, Abdulaziz va Abdullaxonlar ilm-ma`rifat va madaniyatga xayrihoh hukmdorlar sifatida o`tganlar. Ubaydullaxon -Shayboniyxonning jiyani, Buxoro hokimi Mahmud Sultonning o`g`lidir. U 1533-1539-yillarda Buxoro hukmdori bo`lgan. Ubaydullaxon jasur va dovyurak lashkarboshi, qattiqqo`l hukmdor va ijodkor adabiyotshunos edi. U Shayboniyxondan so`ng kuchli va tartibli davlatga asos soldi, olti marta Xurosonga lashkar tortib bordi, Eron qo`shinlariga bir necha bor qaqshatqich zarbalar berdi. Xorazmni o`ziga bo`ysundiradi.

Ubaydullaxon ibn Mahmud Sulton «Ubaydi», «Ubaydullo», «Qul Ubaydiy» taxalluslarida she`rlar ijod qilgan. U fors, [arab tillarini yaxshi bilgan](#), bu tillarda ham she`rlar yozgan. Ubaydullaxon «G`ayratnoma», «Shavqatnoma», «Kitob us-salot» kabi masnaviy yo`lida pandnoma–risolalar bitgan. U o`z asarlarida Yassaviy dunyo qarashi g`oyalarini asosiy yo`nalish qilib olgan. Ubaydiyning o`zbeq fors va arab tilidagi she`rlaridan iborat uch devoni bir muqova ishiga joylashtirilgan. Bu uch tildagi devonning yagona qo`lyozma nushasi 1583-yilda Mir Husayn al Husayniy tomonidan ko`chirilgan bo`lib, kitob «Kulliyot» deb atalgan. Bu qimmatli qo`lyozma asar O`zbekiston Fanlar Akademiyasi sharqshunoslik institutining qo`lyozmalar fondida saqlanadi.

Shoirning boy adabiy merosi hali maxsus o`rganilmagan. Ubaydiy o`zining o`zbek tilidagi g`azal va ruboiylari, qit`a va tuyuqlari bilan hech shubhasiz, she`riyat taraqqiyotiga katta hissa qo`shgan. U o`zining g`azaliyotida an`anaviy mavzular–ishq-muhabbat, vafodorlik va do`stlik ayol go`zalligi va ochiq sadoqati kabilarni tarannum etadi. Shoir she`rlaridagi ifodaning o`ziga xosligi yuksak axloqiy fazilat va go`zal nafis dunyoviylikning o`zaro uyg`unligidir. O`zbek She`riyatida ishqiy she`rlar ko`p bo`lsada Ubaydiy satrlari ularning birortasiga o`hshamaydi.

Shoir Ubaydiy ijodi hali ochilmagan qo`riq. Bu boy hazinani chuqur va atroflicha o`rganib, uni xalqimizning ma`naviy boyligiga olib kirish mamlakatimiz adabiyotchilarining vatanparvarlik burchidir.

Shayboniylar sulolasi hukmdorlari orasida Abdullaxon alohida ajralib turadi. U kuchli va markazlashgan feodal davlat barpo etdi, fan va madaniyatning rivojlanishiga homiylik qiladi. Buxoro poeziyasi antologiyasining muallifi Hasan Hirosiyning bergan ma`lumotlariga qaraganda XVI asrning ikkinchi yarmida Buxoro xonligida fan va adabiyot bilan 250 dan ortiq namoyondalar shug`ullangan.

Ashtarxoniylardan bo`lgan Subxonqulixon saroyida 1692 yilda Muhammad Bodi as-Samarqandiy tomonidan Buxoro poeziyasining antologiyasi tuzilgan. Bu antologiyada o`sha davr adabiy arboblardan 150 tasi to`g`risida tarjimayi hol ma`lumotlari berilgan. Subxonqulixonning o`zi ham ilm-ma`rifatli hukmdor edi. U ko`proq tibbiyotga qiziqardi. Subxonqulixon Buxoroda maxsus shifoxona (dori-sh-shifo) qurdirdi. Unda bemorlar davolanar va tibbiyot fani o`rganilar edi. Subxonqulixon yaxshigina shoir ham bo`lgan. «Nishoniy» taxallusi bilan she`rlar yozgan. Subxonqulixon kattagina shaxsiy kutubxonaga ega bo`lgan va unda juda ko`plab noyob kitoblar saqlangan. O`zbekiston Respublikasi FAning sharqshunoslik institutida uning kutubxonasida mavjud bo`lgan noyob kitoblardan ba`zi birlari va Subxonqulixonning shaxsan o`z qalamiga mansub manba`lar, yoki uning haqida yozilgan asarlar saqlanadi.

Ma`rifatparvar xonlar saroyida to`plangan olimlar, shoir va yozuvchilar ilm-fanning turli yo`nalishlari bo`yicha ijod qiladilar va yozgan asarlari bilan jahon madaniyati hazinasiga munosib hissa qo`shdilar.

XV asr oxiri va XVIII asrlar davomida tarix ilmi bobida juda katta monumental asarlar yaratiladi. Muhammad Haydar yoki Mirzo Haydarning «Tarixi Rashidiy», Ma`sud ibn Usmon Ko`hisoniyning «Tarixi Abulhayrxoniy», Muhamad Solihning «Tavorihi guzida Nusratnoma», Kamoliddin Binoiyning «Shayboniynoma», Fazlullox ibn Ro`zbexonning «Mehmonnamayi Buxoro»,

Xofiz Tanish Buhoriyning «Sharofnomayi Shohiy» yoki «Abdullanoma», Mirmuhammad Amin Buhoriyning «Ubaydulla noma», Muhammad Yusuf Munshining «Tarixi Muqimxoniy» asari va boshqalar shular jumlasidandir.

Aniq va tabiiy fanlar taraqqiyoti ruhoniylar va din peshvolari tomonidan ma`lum darajada cheklab qo`yilgan edi va bu fanlar bo`yisha qilingan ilmiy kashfiyotlar xudoga, ollox irodasiga shak keltiradi deb hisoblangan. Mana shunday bir sharoitda Mutribiy dunyo haritasini chizgan. Bu harita Amin Ahmad Roziyning 1693-yilda tuzgan «Xaft iqlim» («Yetti iqlim») deb nomlangan Jug`rofiy-biologiyaga oid lug`atiga ilova qilingan. 1541-yilda Muhammad Husayn ibn al Mironi as-Samarqandiy tibbiyot va formakologiyaga oid ilmiy asar yozib, unda dorivor o`simliklari, dori tayyorlash va uni saqlash sirlarini batafsil ko`rsatib bergan. U ko`z tabibi shoh Ali ibn Sulaymon Navro`z Ahmadxon huzurida ishlagan. «Tabiblik dasturulamali» risolasini yozgan.

Bu davrda musiqa ilmi, hattotlik miniatyura san`ati sohasida ham bir qator yangiliklar yaratildi. Jumladan XVI asrda Buxoroda yashab o`tgan Najmiddin Kavkabi (1531-yilda vafod etgan) musiqa ilmiga oid «Risolai musiki» bir asar yozadi. Musiqa haqidagi «Zamzama-yi vaxdad» nomli asar Boqiyayi Namniy qalamiga mansub edi. U har xil janrdagi 12 maqom tizimining mashhur bilimdoni bo`lgan.

Sulton Ali Mashhadiy, Mir Ali Xiraviy, Mahmud ibn Ishoq ash Chiqobiy va boshqalar xusni xat bobida tengsiz va mohir bo`lganlar. 1586-1587-yillarda Darvish Muhammad ibn Do`stmuhammad Buhoriy «Xattolik san`ati» nazariyasiga oid asar yozgan.

Shu davrda «Fathnoma», «Tarixi Abulhayrxoniy», «Shayboniynoma» va Alisher Navoiyning asarlariga yuqori badiiy did va bo`yoqlarda miniatyuralar va suratlar solingan. Rassomchilik sohasida Jaloliddin Yusuf, saroy rassomi Keldi Muhammad va boshqalar barakali ijod qilganlar.

Shayboniylar va Ashtarxoniylar davlatlari turkiy va fors-tojik xalqlarining qurama ittifoqidan tashkil topgan edi. Shu boisdan turmushda ham, adabiyotda ham o`zbek va tojik tillari keng qo`llanib kelingan. Bu xududlarda yashovchi xalqlar ikki tilda bemaol o`zaro muloqotda bo`lganlar, quda-andachilik qilganlar. An`anaga ko`ra esa fanda, adabiyotda va maktabda tojik va arab tillarining nufuzi saqlanar, idora ishlarida tojik tilini qo`llanish davom etardi. Temuriylar davridan e`tiboran tojik tili bilan bir qatorda o`z asarlarini turk-o`zbek tilida yozadigan olimlar, Shoir va yozuvchilar ko`payaverdi.

XV asrning oxiri XVIII asrlarda Movarounnahr o`zining badiiy ijod bobidagi tarixiy an`analarini davom ettirdi. Bu davrda badiiy ijodning turli janr va yo`nalishlarida ijod qilgan ko`plab shoir va yozuvchilar yetishib chiqdilar. Ular o`z ijod durdonalari bilan jahon fani va madaniyati hazinasiga munosib hissa qo`shdilar.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sharafuddin Ali Yazdiy. Zafarnoma.-T.: Sharq, 1994 y.
2. Karimov SH., Shamsutdinov R. Vatan tarixi. Toshkent: 1997 yil.